

FIKİH USÛLÜNÜN TEDVİNİ VE HİCRİ III-IV. ASIRLARDA FİKİH USÛLÜ LİTERATÜRÜ*

Abdulbasit SALTEKİN

Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Yrd. Doç. Dr., abdulbasit.saltekin@batman.edu.tr

Geliş Tarihi/Received:

16.01.2017

Kabul Tarihi/Accepted:

13.03.2017

e-Yayım/e-Printed:

23.08.2017

ÖZ

Usûl konularını ele alan ilk eser olan Şâfiî'nin Risale'sinden sonra alanda yaşanmış gelişmeler ile ilgili bir boşluk gözlemlenmektedir. Bu çalışmadaki amacımız "kayıp halka" veya "karanlık çağ" denilen bu döneme bir nebze olsun ışık tutmaktır. Bu dönemin karanlık veya kayıp olarak isimlendirilmesinin sebebi, döneme ait yazılmış eserlerin elimize ulaşmamış olmasıdır. Bu çalışmada, Şâfiî ve sonrasındaki yaklaşık iki asırlık zaman içinde yaşanan gelişmeleri konu olarak ele aldık. Çalışmamızda söz konusu dönemdeki usûl ile ilgili literatürü ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Kayıp Halka, Karanlık Çağ, Şâfiî, Risale

COMPILATION OF ISLAMIC LAW AND ISLAMIC LAW LITERATURE BETWEEN HIJRI III. AND IV. CENTURIES

ABSTRACT

After Risala, the first work of Shafi'i (death 204) received about usûl topics, a gap is observed about experienced developments in the field of usûl. Our aim in this study is to shed light a little bit on this period called "the missed link" or "dark period". The reason why this period is called dark or missing is that we haven't received written works concerning the period. We handled gradual developments experienced in the period of Shafi'i and the following two centuries. Our study, we have tried to introduce the literature about usûl concerning the period.

Key words: The Missed Link, Dark Period, Shafi, Risala

GİRİŞ

Hicri II. ve III. asırlar İslamî ilimler için tedvîn dönemleri olarak kabul edilir. Erken döneme ait olup usûl adı altında belli bir olgunluğa ulaşmış herhangi bir esere rastlanmaz. Usûl veya usûlü'l-fıkıh başlığı altındaki kitapların telifi çok geç döneme aittir. Genel kabule göre içerik olarak usûlün konularını ele alan ve müstakil olarak yazılmış ilk eser Şâfiî'nin Risâle'sidir.¹ Rivâyete göre; Abdurrahman b. Mehdi'nin (ö.198), Şâfiî'den Kur'an'daki Ahkâm ayetleri, bunlar ile ilgili sahîh rivâyetler, icmanın delil oluşu, Kur'an ve sünnet nasslarında nâsîh ve mensûh ile ilgili bir eser yazmasını istemesi üzerine Risâle telif edilmiştir.² Risâle'nin bir fıkıh usûlü eseri olup olmadığı konusu modern dönemde bazı müsteşrik ve ilahiyatçılar arasında tartışılmıştır.³ Risâlenin kendisinden sonraki usûl ile ilgili çalışmaları beslemediği gibi ispata ihtiyaç duyan bir iddia üzerine bu tezlerini inşa etmişlerdir. Fakat bu tartışmalar Risâle ile ilgili genel kabulü ortadan kaldırmamıştır. Hatta Muhammed Hamîdullah Risâle'nin fıkıh usûlü alanında yapılmış ilk çalışma olduğu iddiasını bir adım daha ileri götürmüştür. Ona göre Risâle sadece İslam tarihinde değil dünya tarihinde metodoloji ile ilgili yazılmış ilk eserdir.⁴

Risâle üzerine sonraki dönemlerde yazılmış şerhler bulunmaktadır. Risâle'yi tahkikli neşreden Ahmed Muhammed Şâkir beş şarihten bahsetmektedir.⁵ Bunlar: Ebû Bekr Sayrafi (ö.330) (*Delâilu'l-A'lam*), Ebû'l-Velîd Nisabûrî (ö.349), Kaffâl el-Kebîr (ö.365), Ebû Bekr Cevzakî en-Nisabûrî (ö.388), Ebû Muhammed el-Cuveynî (ö.437)'dir.

B. III-IV. ASIRLAR FIKİH USULÜ İLE İLGİLİ LİTERATÜR

Şâfiî'den sonra IV. asrın sonlarına kadar Risâle tarzında usûlün bütün konularını ele alan bir eser elimize ulaşmamıştır. Şâfiî sonrası bütün usûl konularının müstakil olarak işlendiği eser olarak Cessâs'ın (ö.370) Fusûl'ü bilinmektedir. Bu süreçte telif edilen çalışmalar daha çok usûlün tamamını değil de bir konusunu ele alan veya reddiye olarak yazılmış çalışmalardır. Dönemin siyasi ve kültürel gerilimi diyalektik tarzda gelişen ilim geleneğinin bir neticesi olarak tartışma alanına has kılınmış risâle tarzı küçük çalışmaların veya reddiye tarzı teliflerin oluşmasına sebep olmuştur.

Şâfiî sonrası usûl alanında yapılmış bu çalışmalar kendi dönemlerinin tartışma alanlarını bize yansıtmaları açısından önemlidir. Vefâtı, Şâfiî ile aynı yıla denk gelen Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Atâ el-Aclî

* Bu makale, "Fıkıh Usûlü Tarihinde Kayıp Halka: Hicri III. Ve IV. Asırlarda Usûlü Görüşler" adlı doktora tezimizden istifade edilerek hazırlanmıştır.

¹ Râzî, Şâfiî'nin konumunu Aristoya benzetir. Ona göre nasıl ki Aristo'dan önce, insanlar mantık ilkeleri ile düşünüyorlarsa da, Aristo bu ilkeleri ilk derleyen kişi olmuştur; Şâfiî'de buna benzer bir şekilde kendisinden önceki usûlü ilkeleri toplayıp, ilk tedvîn eden kişidir. Cüveynî, Şâfiî'den önce usûlü tedvîn eden kimsenin olmadığını ifade etmiştir. Yine Hanbelîlerden İbn Akîl, Şâfiî'nin, usûl ilminin annesi ve babası olduğunu söylemektedir. Bkz. Fahrüddîn Râzî, **Menâkibu'l-İmâmî's-Şâfiî**, (thk. Ahmed Haccâzî), Mektebetu'l-Kulliyâtî'l-Ezheriyye, Kâhire h.1406, s.98-99; Zerkeşî, a.g.e., I/7; Ebu'l-Vefâ İbn Akîl, **el-Vâdih fi Usûlü'l-Fıkıh**, (thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Turkî), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1999, I/185.

² Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, **Târihu Bağdâd**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût ty., II/64. (14c.); Zehebî, Şemsu'l-Din Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Siyeri A'lami'-Nubela**, (thk.Ali Ebû Zeyd), Muessesetu'-Risâle, Beyrût 1993, X/44.

³ Konunun ayrıntılı tartışması için bkz. M. Hayri Kırbaoğlu (haz.), **Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü**, Ankara Okulu Yay., Ankara 2003; Cüneyt Köksal, **Usûlü'l-Fıkıh'ın Mahiyeti ve Gayesi**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s.108-110.

⁴ Hamidullah konu ile ilgili olarak şunları söyler: "Sözü bitirmek için İslam'ın en mühim yardımlarından birisinden bahsedeceğim: İslam'dan evvel hukuk ilmi mevcut olmadığını iştikten büyük bir hayrete düşmeyiniz. Tekrar ediyorum, hukuk ilmi İslam'dan evvel mevcut değildi. Çinlilerin, Babilîlerin, Hinduların, Yunanlıların ve Romalıların ve diğerlerinin ancak kanunları vardı, fakat hattıhareket kaidelerinin üstünde mücerred bir hukuk ilimleri yoktu. Bu hukûk ilmi, kanunun kaynakları, hukûkun felsefesi, teşri metodları tefsir, tatbik vesaire gibi müesseseleri ele alır. Dünyada böyle bir mevzu üzerine yazılmış en eski eser, mücerred hukûk ilminin vâzı İmam Şâfiî'nin "Hukûkun Kökleri"(Usûlü'l-Fıkıh) tesmiye ettiği (Risâle) adlı eseridir; ona göre bu ilim, kökleri teşkil ettiği halde, kanun kaideleri dalları (furû) teşkil eder. Eskiler, yalnız dallara (furûa) mâliktiler; müslümanlar yalnız furûa mâlik olmakla kalmazlar, (usûlü) kökleri düşünenler de evvela onlar olmuş oldu." (Muhammed Hamidullah, **İslam Hukuk Etüdleri**, Bir Yay., İstanbul 1984, s.22.)

⁵ Ahmed Muhammed Şâkir, "Mukaddime", **er-Risâle**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût ty., s.15

el-Haffâf'a nispet edilen *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*⁶ adlı çalışma erken dönem usûl konularını ele alan eserlerden birini teşkil etmektedir.

Irak ekolünün en etkili usûlcülerinden olan, özellikle fukaha yöntemini belirleyen görüşlere kaynaklık eden İsbâ b. Ebân (ö.220) bu dönemde eser veren müellifler arasında zikredilir. Rivâyete göre Me'mûn zamanında kendilerine değer verilen Ebû Hanîfe'nin (ö.150) öğrencilerinin konumunu düşürmek için Hanefilerin hadislere aykırı görüşleri Me'mûn'a sunulmuştur. Bunlara cevap niteliğinde İsbâ b. Ebân'ın (ö.220) yazmış olduğu dört eserden bahsedilir. Bu eserler: *İsbâtu'l-Kıyâs*, *İctihâd'r-Rey*, *Haberu'l-Vâhid*, *Kitâbu'l-Hucec'*dir.⁷

Mâliki fâkihlerinden Esbağ b. el-Ferec'e (ö.225) *Kitâbu'l-Usûl* adında on bölümden oluşan bir eser nispet edilmiştir.⁸ Tabii erken dönem eserlerde kullanılan "Usûl" ifadesi karşısında dikkatli olmak gerekmektedir. Çünkü bu dönemde bu tür ifadeler farklı anlamları kastetmek için de kullanılmaktaydı.

Döneme ait çalışmalardan biri de Nazzâm'ın (ö.231) *Kitâbu'n-Nüketi'*dir.⁹ Bu eserde Nazzâm (ö.231) icmanın hüccet olmadığı ile ilgili görüşünü ele almıştır. Hâris el-Muhâsibî'nin (ö.234) yazmış olduğu *Fehmu's-Sünen* eseri de sünnet ile ilgili önemli detayları barındırmaktadır.¹⁰ Sureyc b. Yûnus el-Mervezî'ye (ö.235) *en-Nâsîh ve'l-Mensûh* adında bir eser nispet edilmiştir.¹¹

Döneme damgasını vurmuş fıkıhçıların başında şüphesiz ki Ahmed b. Hanbel (ö.241) gelmektedir. Ağırlıklı olarak hadis ilmi ile uğraşmış olmasına rağmen günümüze kadar devam eden bir mezhebin kurucu imamıdır. Usûl ile ilgili görüşleri genelde tahric yolu ile ona nispet edilir. Bundan dolayı aynı konuyla ilgili birden fazla görüş ona nispet edilmiştir. Ahmed b. Hanbel de usûl ile ilgili eserler yazmıştır. Bu eserler: *Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh*, *Kitâbu Tâati'r-Rasûl* ve *Kitâbu'l-İlel ve'r-Ricâl* adlı eserleridir.¹²

Dönemin önemli ve güçlü fıkıhçılarından biri de Dâvud ez-Zâhirî (ö.270)'dir. Fikhi anlamda yaşayan bir mezhep geleneği oluşturmaya da daha sonra gelen birçok fıkıhçı üzerinde etkili olmuştur. Ona nispet edilen usûli konuda, birçok eser vardır. Bu eserleri şu şekilde sıralamak mümkündür: *Kitâbu'l-Usûl*, *Kitâbu İbtâlu'l-Kıyâs*, *Kitâbu'l-İcma'*, *Kitâbu Haberi'l-Vâhid*, *Kitâbu Haberi'l-Mûcibi Li'l-İlm*, *Kitâbu'l-Hucec*, *Kitâbu'l-Umûm ve'l-Husûs*, *Kitâbu'l-Müfesser ve'l-Mücmel*, *Kitâbu İbtâli'l-Taklid*.¹³ Eserleri elimize ulaşmamış olsa da kendisine nispet edilen kitapların isimleri usûlün bütün konularını içerir niteliktedir. Bundan dolayı da Dâvud ez-Zahiri'ye (ö.270) sonraki dönem usûl eserlerinin hemen hemen bütün bölümlerinde yer verilmiştir. Zahirilik gibi kendinden önceki geleneğe alternatif oluşturma eğilimindeki bu hareketin kurucusunun bütün alanlara yönelik eser vermiş olması dönemin diyalektik yapısına ışık tutmaktadır.

Ebû Bekr et-Taî el-Esrem'e (ö.273) *Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh fi'l-Hadîs* ve *Kitâbu'l-İlel* eserleri nispet edilmiştir.¹⁴

⁶ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk İbn Nedîm el-Ma'ruf bi'l-Verrâk, *Kitâbu'l-Fihrist Li'n-Nedîm*, (thk.İbn Ali b. Zeyne'l-Âbidînel-Hâirî el-Mazenderânî), yy., Tahrân 1971, s.284.

⁷ İbn Nedîm, a.g.e., s.258; Hayreddîn Zirikî, *el-A'lâm Kamûsu Teracim li Eşheri'R-Ricâl ve'n-Nisâ*, Beyrût Dâru'l-İlmi li'l-Melayîn, 2002, V/100.

⁸ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcu'l-Müzhzeb fi Ma'rifeti A'yan Ulemâ'i'l-Mezhebe*, (thk.Muhammed el-Ahmedi Ebû'n-Nûr), Dâru't-Turas, Kâhire ty, 1/300Ebû'l-Abbâs Şemsu'd-Dîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikan,, *Vefâyatu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'-Zamân*, (thk. İhsan Abbâs), Daru's-Sadir, Beyrût 1994, 1/240.

⁹ Abdulhamid b. Hibetullâh b. Muhammed b. El-Huseyn b.Ebî'l-Hadîd Ebû Hamid, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, (thk.Muhammed Ebû'l-Fadil İbrâhîm), Daru İhyâi Kutubi'l-Arabîyye, yy.,ty, VI/129.

¹⁰ Zerkeşî, a.g.e., III/308.

¹¹ Ömer Rida el-Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, Muessetu'r-Risâle, yy., 1994, IV/209.

¹² İbn Nedîm, a.g.e., s.285.

¹³ İbn Nedîm, a.g.e., s.271; Zehebî, a.g.e., XIII/104.

¹⁴ İbn Nedîm, a.g.e., s.285.

Eserlerinden Hanbeli olduğu anlaşılan Ebû Tayyib künyeli İbn el-Hallâl'a (ö.311) *Kitâbu İbtâli'l-Kıyâs*, *Kitâbu Na'ti'l-Hikmeti Fî usûli'l-Fıkhi* ve *Kitâbu'n-Nuket* adıyla eserler nispet edilmiştir.¹⁵

Ebû Bekr el-Kâşânî (ö.280) *Kitâbu İsbâti'l-Kıyâs*, *Kitâbu'r-Red ale Dâvud fi İbtâli'l-Kıyâs*, *Sadru Kitâbi'l-Futye*, *Kitâbu Futya'l-Kebîr* adında eserler yazmıştır.¹⁶ Hasan b. Ubeyde Ebû Saîd en-Nehrevânî *Kitâbu İbtâli'l-Kıyâs* eserini yazmıştır.¹⁷ Zahirilerin muhtemelen III. asrın sonlarında ciddi bir etkisinin olduğu eser isimlerinden anlaşılmaktadır.

İbn Dâvud (ö.297) dönemin önemli simalarındandır. Kendisine *Kitâbu'l-Vusûl fi Marifeti'l-Usûl* adında bir eser nispet edilmiştir.¹⁸ Fakat nispet edilen eserin ismi daha geç döneme ait bir eser izlenimi vermektedir.

Hicri III. asra kadar dayanan bu eserlere dikkat edildiğinde onların dönemin tartışma konularına ışık tutacak nitelikte oldukları görülecektir. Zira bu süreçte Hadis ehli ile Zahirilerin ağırlık kazandığı bir dönemle karşı karşıyayız. Konu ile ilgili reddiyelerin genel mantığı düşünüldüğünde bu tip eserlerin ağırlıklı olarak hâkim anlayışa yönelik olduğu görülecektir. Kronolojik olarak sunduğumuz eserler göz önünde bulundurulduğunda yüzyılın başlarında Irak-Mutezilî kanaat hâkim iken dönemin ortalarına doğru hadis ehlinin güç kazandığı, dönemin sonuna doğru Zahirilerin daha fazla söz sahibi oldukları görülmektedir.

Hicri IV. asırda usûl konuları ile ilgili eserler ortaya konulmuştur. Ebu'l-Hasan Alî b. Mûsâ el-Kummî'ye (ö.305) *Kitâbu İsbâti'l-Kıyâs ve'l-İctihâd ve'l-Haberi'l-Vâhid* eseri nispet edilmektedir.¹⁹

Şâfiî sonrası önemli fâkihlerden ve Şâfiî mezhebinin sistemleşmesinde önemli bir yere sahip İbn Sureyc (ö.306) dönemin önemli simalarındandır. Birçok öğrenci yetiştirmiştir. Usûlün konuları ile ilgili *Kitâbu'r-Red ale Dâvud fi İbtâli'l-Kıyâs ve Kitâbu'l-Ğunye fi'l-Usûl* eserleri ona nispet edilmektedir.²⁰ Yine dönemin Şâfiî fâkihlerinden Zekerriyya b. Yahyâ es-Sâcî (ö.307) *Kitâbu Usûli'l-Fıkhi* adında bir eser yazmış olmakla beraber, bu kitâbın içeriği mukarin fıkıhla ilgilidir. Yine onun *İlelu'l-Hadis* adında bir eseri vardır.²¹

Ebû Sehl Nevbahtî (ö.311) dönemin eser veren âlimlerindedir. Yazdığı eserler şu şekilde sıralanabilir: *Kitâbu İbtâli'l-Kıyâs*, *Kitâbu'l-Husûs ve'l-Umûm*, *Kitâbu Nakdi İctihâdi'r-Re'yi Ale İbni'r-Râvendî*, *Kitâbu Nakdi Risâleti's-Şâfiî*, *Kitâbu'n-Nakd Ale Meseleti İsâ b. Ebân Fi'l-İctihâd*.²²

Şâfiî bilginlerinden İbnu'l-Munzir'e (ö.318) *Kitâbu İsbâti'l-Kıyâs*²³ ve *Kitâbu'l-İcma*²⁴ kitapları nispet edilmektedir.

Mutezilî Ebû Hâşim Cübbâî'nin (ö.321) *Kitâbu'l-İctihâd*²⁵, *Kitâbu Tezkireti'l-Âlim*, *Kitâbu'l-Udde* adında fıkıh usûlü ile ilgili eserleri vardır.²⁶

Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Seleme b. Selâme et-Tahavî'ye (ö.322) *Kitâbu İsbâti'l-Kıyâs ve'l-İctihâd ve Haberi'l-Vahid* eseri nispet edilmektedir.²⁷

¹⁵ İbn Nedîm, a.g.e., s.273.

¹⁶ İbn Nedîm, a.g.e., s.267.

¹⁷ İbn Nedîm, a.g.e., s.273.

¹⁸ Zehebi, a.g.e., XIII/110; İbn Hallikan, a.g.e., IV/261.

¹⁹ İbn Nedîm, a.g.e., s.260.

²⁰ İbn Nedîm, a.g.e., s.266.

²¹ Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer İbn Kâdi Şehbe, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, (thk. Hâfiz Abdülalîm Hân), Âlemu'l-Kutub, Beyrût 1407 h., I/95.

²² İbn Nedîm, a.g.e., s.220.

²³ İbn Nedîm, a.g.e., s.269.

²⁴ Bu eser küçük bir risâle şeklinde basılmıştır. Eser içerik olarak icmanın teorik boyutundan çok icma edilen konular ile ilişkilidir. Muhammed b. İbrâhîm İbn Munzir, *İcma'*, (thk. Fuâd Abdulmunîm Ahmed), Dâru'l-Munim li'n-Neşr ve't-Tevzi', by. 2004.

²⁵ İbn Nedîm, a.g.e., s.273.

²⁶ Zirklî, a.g.e., V/7.

Sonraki dönemlerde kendisine usûl ile ilgili birçok görüş nispet edilen Eş'arî (ö.324), dönemin önemli kelâmcı ve fıkıhçılardanıdır. Usûl eserlerinde ona nispet edilen görüşlerin bir kısmı tahrir yolu ile çıkarılmış görüşlerdir. Usûlün konuları ile ilgili *İsbâtu'l-Kıyâs, Kitâbu'l-Hâss ve'l-Âmm Kitâbu'l-İctihâd Fi'l-Ahkâm* ve *Kitâbu İhtilâfi'n-Nâs Fi'l-Esmâ ve'l-Ahkâm* eserlerini yazmıştır.²⁸

Mutezilî ve Şâfiî âlimlerinden Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Macûr el-İhşid (ö.326), *Kitâbu'l-İcmâ'* ve *Kitâbu'l-Maûne Fi'l-Usûl* eserlerini kaleme almıştır.²⁹

Ebû Bekr Sayrafî (ö.330) Risâle üzerine *Kitâbu'l-Beyan Fi Delâilil-A'lâm Alâ Usûlil-Ahkâm* adında şerh yazmıştır. Kitâbı günümüze ulaşmamakla beraber Zerkeşî (ö.794), eserinde kitaptan bazı alıntılarını aktarmıştır. Usûlün bütün alanları ile ilgili görüşleri bize ulaşan önemli usûlcülerdendir. Yine onun *Kitâb fi'l-İcmâ'*, *Nakdu Kitâbi Ubeydullah b. Tâlib el-Kitâb li Risâleti's-Şâfiî* adında eserleri olduğu söylenmiştir.³⁰

Mâlikilerden Ebû'l-Ferec (ö.331) *Kitâbu'l-Luma' fi'l-Usûl* adında bir eser yazmıştır.³¹

Dönemin önemli kelâm âlimlerinden Ebû Mansûr Mâturidî (ö.333), *Meâhizu's-Şerîa* adında usûl ile ilgili bir eser yazmıştır.³²

Ebû'l-Abbâs et-Taberî İbnu'l-Kass (ö.335) dönemin önemli fıkıhçılardanıdır. Ona *Edebu'l-Kadî* ve *Kitâbu't-Telhîs* adında iki eser nispet edilir.³³ *Kitâbu't-Telhîs* fıkıhın genel ilkelerini konu edinmektedir. Ayrıca eser "*Tahricu'l-Furû' Ale'l-Usûl*" türünde yazılmıştır.

Ebû İshâk Mervezî'nin (ö.340) *el-Fusûl fi Ma'rifetil-Usûl* adında yazmış olduğu bir eseri vardır.³⁴

Hanefilerin önemli âlimlerinden Kerhî (ö.340) bu dönem usûlcüleri arasında sayılır. *Usûlü'l-Kerhî* adındaki eseri meşhurdur ve günümüzde neşredilen eserlerdendir. Daha çok fıkıhın genel ilkelerini konu olarak işleyen bir eserdir.

Ebû Bekr el-Berdaî (ö.340) *Kitâbu'l-Câmi' fi'l-Usûl, Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh fi'l-Kur'an* eserlerinin sahibidir. İbn Nedîm onu Harici yönü olan bir Mutezilî olarak tanıtır.³⁵

Ebû Alî Nizamuddîn eş-Şâşî (ö.344) *Usûl eş-Şâşî* adında bir eseri vardır. Günümüzde basılı olan *Usûlu's-Şâşî'nin* dönemin sistematiğinden farklı bir tarzda yazılmış olmasından dolayı haklı olarak Şâşî'ye (ö.344) nispeti eleştirilmiştir.³⁶

Ebû'l-Fadl el-Kuşeyrî'ye (ö.344) *Kitâbu'l-Kıyâs, Kitâbu Usûlil-Fıkh, Kitâbu Meâhizil-Usûl* adında eserler nispet edilmiştir.³⁷

Hassan el-Kureşî Ebû'l-Velid Nisabûrî (ö.349) Şâfiî fâkihlerinden ve Risâle şarihlerindedir.

Ahmed b. El-Hasan Sehl el-Fârisî'nin (ö.350) *Kitâbu'z-Zehîretu fi'l-Usûl, Kitâbu'l-Hilaf Maa'l-Müzenî* adında eserleri bulunmaktadır.³⁸

Ebû Alî et-Taberî'ye (ö.350) *Kitâb fi'l-Usûl* ve *Kitâb fi'l-Cedel* eserleri nispet edilmektedir.³⁹

²⁷ İbn Nedîm, a.g.e., s.260.

²⁸ Ahmed b. Yusûf b. Ya'kûb b. Alî el-Fihri, *Fihristu'l-Libli*, (thk. Yâsîn Yusûf b. Ayyâş, Avvâd Abdu Rabbihî Ebû Zeyne), Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, Beyrût 1988, s.116.

²⁹ İbn Nedîm, a.g.e., s.220.

³⁰ İbn Nedîm, a.g.e., s.267.

³¹ İbn Nedîm, a.g.e., s.253.

³² Mustafa b. Abdillâh, Hacı Halife Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Daru İhyâi Turâsu'l-Arabî, Beyrût ty., II/1573.

³³ İbn Hallikan, a.g.e., I/68.

³⁴ İbn Nedîm, a.g.e., s.266; Katib Çelebi, a.g.e., II/1271.

³⁵ İbn Nedîm, a.g.e., s.295.

³⁶ Metin Yiğit, *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanife'nin Usûl Anlayışında Sünnet*, İz y., İstanbul 2009, s.18 (4. Dipnot.)

³⁷ Ziriklî, a.g.e., II/69

³⁸ Kehhâle, a.g.e., I/92.

³⁹ İsmail Paşa Bağdâdi, *Hediyetu'l-Arifin Esmâu'l-Muellifin ve Âsaru'l-Müsânnifin*, Daru't-Turâsî'l-Arabî, Beyrût ty., I/270.

Şâfiîlerin önemli isimlerinden olan İbn el-Kattân (ö.359) da dönemin usûlcülerindendir. Özellikle dönemin Şâfiî geleneğine dair nakilleri sonraki dönem eserlerinde yer almaktadır. El-Kattân'ın *Kitâb Fî Usûli'l-Fıkh* adında bir eseri vardır.⁴⁰

Muhammed b. Hâris b. Esed el-Huşenî (ö.361), Kayravanlı Mâlikî fâkihlerindendir. Onun *Usûlu'l-Futya fi'l-Fıkhî ale Mezhebi'l-İmam el-Mâlik* adında günümüzde basılmış bir eseri vardır.⁴¹

Ebû Hamîd el-Mervezî'nin (ö.362) *el-İşrâf ale'l-Usûl* adında bir eseri vardır.⁴²

Bu dönemin önemli isimlerinden biri de Ebû Bekr Kaffâl (ö.365)'dir. Bu şahsın *Kitâb fî Usûli'l-Fıkh, Şerhu Risâleti's-Şâfiî* ve *Mehâsinu's-Şerîa* adlı eserleri vardır⁴³ ve *Mehâsinu's-Şerîa* adındaki eseri günümüzde neşredilmiştir.⁴⁴ Bu çalışma erken dönem hukuk felsefesi üzerine yazılmış önemli bir eserdir.

Zahirî ulemasından İbrâhîm b. Ahmed b. El-Hasan er-Rubaî (ö.370), *Kitâbu'l-İ'tibar Fi İbtâli'l-Kıyâs* eserini kaleme almıştır.⁴⁵

İbn Mucahid et-Tâî (ö.370) *Kitâb ale Usûli Mezhebi Mâlik* eserini yazmıştır.⁴⁶ O, Eşârî'nin (ö.324) öğrenciliğini yapmış ve Bakillânî'ye de (ö.403) hocalık yapmıştır. Bu anlamıyla Eşârî geleneğinin önemli bir halkasını teşkil etmektedir. Hicri IV. asra ait usûl konularını işleyen Cessâs (ö.370) *el-Fusûl fi'l-Usûl* eserini yazmıştır. Eser, Fukaha yöntemi ile yazılmış ve elimize ulaşmış ilk eser olma özelliğine sahiptir.

Ebû Said ez-Zâhirî'nin *Kitâbu'l-Usûl* adında bir eseri vardır. Bu eserinde Zahirîliğe ait birçok konu başlığını ihtiva ettiği söylenmektedir.⁴⁷

Ebû Abdillâh Muhammed b. Hafîf eş-Şîrâzî'ye (ö.371), *Kitâbu'l-Fusûl fi'l-Usûl* eseri nispet edilmektedir.⁴⁸

Ebû'l-Hasan et-Temimî'ye (ö.371), *Cüz fî Usûli'l-Fıkh*⁴⁹, *el-Akl*⁵⁰, *Mesâil fî Usûli'l-Fıkh*, *Mesele fi Efâli'r-Rasûl* ve *Mesele en-Nâfi li'l-Hukmi Aleyh* eserleri nispet edilmektedir.⁵¹

Mâlikî fâkihlerinden Ebû Bekr el-Ebherî'nin (ö.375), *Kitâbu'l-Usûl* ve *Kitâbu İcmâ'i Ehli'l-Medîne* eserleri vardır.⁵²

Ebû'l-Kâsım Abdul-Vahid b. El-Huseyn es-Saymeri (ö.386), ifta ile ilgili *Edebu'l-Müftî ve'l-Müsteftî*⁵³ ve kıyasla ilgili *el-Kıyâs ve'l-İlel*⁵⁴ eserlerini yazmıştır.

Ebû Bekr Cevzaki en-Nisabûrî (ö.388) Risâle üzerine şerh yazan usûlcüler arasında zikredilir.

Kadı Ebû'l-Ferec El-Muafî en-Nehrevânî'nin (ö.390), usûl ile ilgili eserleri vardır. *Et-Tahrir ve'n-Nefer*, *el-Hudud ve'l-Ukud* ve *el-Munkir* adlı eserler ona nispet edilmektedir.⁵⁵

İsmâîl el-İsmâîli'ye (ö.396) *Tehzibu'n-Nazar* adında fıkıh usûlü ile ilgili geniş hacimli bir eser nispet edilmektedir.⁵⁶

⁴⁰ İsmâîl Paşa, a.g.e.,I/65.

⁴¹ İsmâîl Paşa, a.g.e.,II/47.

⁴² İsmâîl Paşa, a.g.e.,I/66.

⁴³ İsmâîl Paşa, a.g.e.,I/48.

⁴⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Alî b. İsmâîl eş-Şâşi, *Mehâsinu's-Şerîa*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 2007.

⁴⁵ İbn Nedîm, a.g.e., s.273.

⁴⁶ Kâdî İyâd Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubi, *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1994, II/131.

⁴⁷ İbn Nedîm, a.g.e., s.273.

⁴⁸ İsmâîl Paşa, a.g.e.,II/49.

⁴⁹ Ebû Ya'lâ Muhammed b. El-Huseyn el-Ferrâ el-Bağdâdî, *el-Udde fi Usûli'l-Fıkh*, (thk. Ahmed b. Alî), Riyâd 1990, III/756.

⁵⁰ Ferrâ, a.g.e., I/84.

⁵¹ Zirîklî, a.g.e., IV/16.

⁵² İbn Nedîm, a.g.e., s.253.

⁵³ Katib Çelebi, a.g.e., I/48.

⁵⁴ Katib Çelebi, a.g.e., II/1499.

⁵⁵ İbn Nedîm, a.g.e., s.292.

Maliki usûlcülerden, İbn el-Kassâr'ın (ö.397) *Mukaddime fî Usûli'l-Fıkh* eseri günümüzde matbu olan eserlerdendir.⁵⁷

Döneme ait kronolojik olarak sunmuş olduğumuz eserlerden IV. asrın müstakil usûl eserlerinin ortaya çıktığı bir dönem olduğu anlaşılmaktadır. Usûl kelimesinin dönemin ortalarına doğru hilafiyat ve genel kaideler şeklinde anlaşıldığı, ikinci yarısından itibaren ise bugünkü anlamda usûl ile içeriklendirildiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Amacımız hicri III. ve IV. dönemlerin usûlî anlayışına bir nebze olsun ışık tutmak olduğundan dönemlerle ilgili bazı genel nitelikli sonuçlardan bahsedilebilir. Araştırdığımız dönem incelendiğinde furû fıkhıta var olan dingin durumdan farklı olarak usûl alanında diyalektik bir dönem ile karşı karşıya olduğumuzu görürüz. Özellikle III. asrın başlarında telif edilmiş eserler göz önünde bulundurulduğunda Irak ekolü ve Hanefilerin etkin oldukları görülür. Dönemin ortalarına doğru hadisçilerin ağırlık kazandığı, yazılan eserlerden anlaşılmaktadır. Bu dönemin sonlarında ise Zahirîliğin ciddi bir etkisi gözlemlenmektedir. Özellikle reddiye türü eserlerin genel mantığı olan hâkim düşünceye yönelik eleştiriler bu sonuca varmamıza gerekçe olmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde III. asrın sonlarına doğru Zahirî anlayışa yönelik eleştiriler aslında düşünce alanındaki konumlarını tespit etmede önemli bir parametre görünümündedir.

III. Asırdaki bu diyalektik yapının akabinde IV. asrın başlarında Mu'tezilî düşüncenin tekrar etkili olduğu görülmüştür. Sistemleşen Kelâm ilmiyle beraber tartışma konularının dönemin ortalarına doğru diğer İslamî ilimler üzerinden yürütüldüğü görülmektedir. Bu ilimler içinde aklın diğerlerine nazaran daha rahat hareket ettiği usûl ilmi üzerinden yapıyor olması doğal karşılanması gereken bir durumdur. Böylece Kelâm ile ilişkili bazı konular bu dönemde usûlün kapsamına girmiştir. Dönemin ortaları ve sonuna doğru artık usûl ilminin tamamen olgunlaşıp tam meyvelerini verdiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

Ebû Hamîd, Abdulhamîd b. Hibetullâh b. Muhammed b. el-Huseyn b.Ebî'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa, (thk.Muhammed Ebû'l-Fadıl İbrâhîm), VI., Daru İhyâi Kutubi'l-Arabîyye, yy.,ty.

Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. El-Huseyn el-Bağdâdî, el-Udde fî Usûli'l-Fıkh, (thk. Ahmed b. Alî), V., Riyâd 1990.

Fihri, Ahmed b. Yusûf b. Ya'kûb b. Alî, Fihristu'l-Libî, (thk. Yâsîn Yusûf b. Ayyâş, Avvâd Abdu Rabbîhi Ebû Zeyne), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût 1988.

Hamîdullah, Muhammed, İslam Hukûk Etüdler, Bir Yay., İstanbul 1984.

Hatîb el-Bağdâdi, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, Tarihu Bağdâd, XIV., Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût ty.

Kırbaçoğlu, M. Hayri (haz.), Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şâfi'î'nin Rolü, Ankara 2003.

⁵⁶ Takiyyu'd-Dîn b. Amr Osmân b. Abdurrahmân İbn Salâh, *Tabakâtu'l-Fukahâi's-Şâfiî*, (thk. Muhyiddin Ali Necîb), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût 1992, I/417. (2.c)

⁵⁷ Ebi'l-Hasan Alî b. Ömer b. el-Kassâr el- Bağdâdî, *Mukaddime fî Usûli'l-Fıkh*, (thk. Muhammed b. el-Huseyn es-Süleymânî), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût 1996.

İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ, el-Vâdih fi Usûli'l-Fıkh, (thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Turkî), V. Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1999.

İbn Ferhûn, ed-Dîbâcu'l-Müzheb fi Ma'rifeti A'yâni Ulemâ'i-l-Mezheb, (thk. Muhammed el-Ahmedi Ebû'n-Nûr), II., Dâru't-Turas, Kâhire ty.

İbn Hallikan, Ebû'l-Abbâs Şemsu'd-Dîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, Vefâyatu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'-Zamân, (thk. İhsan Abbâs), VII., Daru's-Sadır, Beyrût 1994.

İbn Kâdî Şehbe, Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer, Tabakâtu's-Şâfiyye, (thk. Hâfız Abdulalîm Hân), IV., Âlemu'l-Kutub, Beyrût h. 1407.

İbn el-Kassâr, Ebî'l-Hasan Alî b. Ömer el-Bağdâdî, Mukaddime fi Usûli'l-Fıkh, (thk. Muhammed b. el-Huseyn es-Süleymânî), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût 1996.

İbn Munzir, Muhammed b. İbrâhîm, İcma', (thk. Fuâd Abdulmunîm Ahmed), Dâru'l-Munim li'n-Neşr ve't-Tevzi', by. 2004.

İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk el-Ma'ruf bi'l-Verrâk, Kitâbu'l-Fihrist Li'n-Nedîm, (thk. İbn Alî b. Zeyne'l-Âbidîn el-Hâîrî el-Mazenderânî), yy., Tahrân 1971.

İbn Salâh, Takiyyu'd-Dîn b. Amr Osmân b. Abdurrahmân, Tabakâtu Fukahâi's-Şâfiî, (thk. Muhyiddîn Ali Necîb), II., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût 1992.

İsmâîl Paşa, Bağdâdi, Hediyyetu'l-Arifin Esmâu'l-Muellifin ve Âsaru'l-Mûsânnifin, II., Daru't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût ty.

Kâdî İyâd, Ebû'l-Fazl İyaz b. Mûsâ b. İyaz el-Yahsubi, Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik, II., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1994.

Kaffâl, Ebû Bekr Muhammed b. Alî b. İsmâîl eş-Şâşî, Mehâsinu's-Şerîa, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 2007.

Katib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh, Hacı Halife, Keşfü'z-Zünûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn, II., Daru İhyâi Turâsu'l-Arabî, Beyrût ty.

Kehhâle, Ömer Rida, Mu'cemu'l-Muellifin, VI., Muessesetu'r-Risâle, yy., 1994.

Köksal, Cüneyt, Usûlü'l-Fıkh'ın Mahiyeti ve Gayesi, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Umer B. El-Huseyn, Menâkibu İmâmi's-Şâfiî, (thk. Ahmed Haccâzî), Mektebetu'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, Kâhire h.1406.

Şâfiî, Muhammed b. İdris, Risâle, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût ty.

Şâkir, Ahmed Muhammed, "Mukaddime", er-Risâle, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût ty.

Zehebî, Şemsu'-Din Muhemmed b. Ahmed b. Osman, Siyeri A'lami'-Nubela, (thk. Ali Ebû Zeyd), XXX., Muessesetu'r-Risâle, Beyrût 1993.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed bin Bahâdır bin Abdullâh, el-Bahru'l-Muhît Fi Usûli'l-Fıkh, (thk. Muhammed Muhammed Tamir), IV., Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 2000.

Ziriklî, Hayreddîn, el-A'lâm Kâmûsu Terâcim li Eşheri'-Ricâl ve'n-Nisâ, X., Dâru'l-İlmi li'l-Melayîn, Beyrût 2002.